

czynna Dawida, zaniesiona do Boga bezpośrednio po wyroczni Natana (ww. 18—29, specj. 24)⁶⁵. W ten sposób mesjański sens wypowiedzi Natana poszerza się i pogłębia: zapowiedź głosi nie tylko nadejście mesjańskiego potomka Dawidowego, ale mówi o doskonałym zamieszkanu w nim Boga, a przez niego w nowym ludzie Bożym. I dlatego ostatnim dopowiedzeniem do proroctwa Natana są nie tylko słowa Zwiastowania o Synu Najwyższego na stolicy Dawidowej (Łk 1, 32), ale i wypowiedź Jana Ewangelisty: „A Słowo stało się Ciałem i zamieszkało, dosł. rozbiło namiot — *eskēnōsen*, wpośród nas” (J 1, 14)⁶⁶.

Tarnów

KS. TADEUSZ BRZEGOWY

⁶⁵ Niektórzy krytycy uważają modlitwę Dawida za późniejszy twór Deuteronomisty. Przynajmniej ww. 22—24 wydają się typowo deuteronomistyczne. Por. J. W. Wevers, *The I and II Books of Samuel*, w: Interpreter's One-Volume Commentary on the Bible, Nashville-New York 1971, 174. Ale H. W. Hertzberg, *Die Samuelbücher* (ATD), Göttingen² 1960, wykazuje jej pochodzenie z czasów Dawidowych. Cytowany przez Jana Łacha, RTK 1966, 50.

⁶⁶ Bardzo wyszukane w tym kontekście słowo *skēnōō* zostało dobrane nie tylko przez wzgląd na rzeczownik *skēnē*, którym Septuaginta oddaje „namiot spotkania” (Wj 25, 9; 26, 1; 27, 21; Lb 35, 34 etc.), ale również przez podobieństwo zarówno ideowe jak dźwiękowe z czasownikiem hebr. *šākan*, wyrażającym obecność Boga na ziemi. Por. W. Bauer, *Griechisch-deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments*, Berlin⁵ 1963, 1495—6; B. Vewter, *The Gospel According to John*, w: The Jerome Biblical Commentary, London 1970, t. 2, 423.

Ks. Janusz Czernski

NOWOTESTAMENTALNA TERMINOLOGIA MIŁOSIĘDZIA

Nowotestamentalną terminologię miłosierdzia tworzą trzy grupy semantyczne: *eleos* — *eleēō*; *oiktirmōs* — *oiktirō*; *splāgchnon* — *splāgchnidzomai*¹.

Nowotestamentalna terminologia miłosierdzia kształtowała się pod wpływem terminologii hellenistycznej i Septuaginty, ale swymi kożeniami sięga hebrajskiego pojęcia miłosierdzia w Starym Testa-

¹ J. Kudasiwicz, *Miłosierdzie w słowach i czynach Jezusa*, w: *Encyklika Ojca Świętego Jana Pawła II o Bożym Miłosierdziu, Dives in misericordia*. Tekst i komentarz, red. S. Grzybek — M. Jaworski, Kraków 1981, 99—101.

mencie. Hebrajską semantykę miłosierdzia tworzą zaś następujące grupy słów: *hesed*; *rahm* — *rahamim*; *hēn* — *hanan*².

Hebrajska terminologia nie znajduje jednak adekwatnego odpowiednika w języku greckim, z czego zdawali sobie sprawę tłumacze Septuaginty. Aby określić starotestamentalne pojęcie miłosierdzia, oscylowali oni pomiędzy różnymi słowami greckimi, jakie wprowadzone do Septuaginty zmieniały niektóre aspekty, składające się na strukturę pojęcia miłosierdzia.

Ideę miłosierdzia rozwijają i pogłębiają autorzy ksiąg Nowego Testamentu. Korzystają oni wprawdzie z semantyki Septuaginty, ale nadają jej nowe treści. Podstawowe znaczenie poszczególnych terminów zmienia się w zależności od kontekstu stąd dopiero w wyniku analizy poszczególnych tekstów można otrzymać panoramiczne zestawienie znaczeń³.

Semantyka miłosierdzia w Nowym Testamencie nie jest dotąd w całości opracowana. Podstawowym opracowaniem pozostają nadal słowniki⁴, a wiele interesującego materiału dostarczają artykuły⁵. Szczegółowe opracowanie tego tematu przekracza możliwości niniejszego artykułu. Z konieczności ogranicza się on do bardziej syntetycznego przedstawienia węższej panoramy znaczeń poszczególnych grup semantycznych pojęcia miłosierdzia w Nowym Testamencie.

² J. Chmiel, *Semantyka miłosierdzia w encyklice Dives in misericordia*, w: *Encyklika Ojca Świętego Jana Pawła II o Bożym Miłosierdziu, Dives in misericordia*, red. S. Grzybek — M. Jaworski, dz. cyt., 76—77.

³ Tamże, 77.

⁴ T. Balz — G. Schneider, *oiktirmós* itd., *Exegetisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, hrsg. von H. Balz — G. Schneider (= EWNT), II, Stuttgart — Berlin — Köln — Mainz 1981, 1234; R. Bultmann, *éleos* itd., TWNT II, 474—483; tenże, *oiktirō* itd., TWNT V, 161—163; H. - H. Esser, *Barmherzigkeit*, TBNT I, 52—59; H. Köster, *spägchnon* itd., TWNT VII, 548—559; F. Staudinger, *eleēmosynē* itd., EWNT I, 1043—1052; N. Walter, *spagchnidzomai*, EWNT III, 633—634.

⁵ J. Dupont, „*Soyez parfaits*” (Mt 5, 48), „*Soyez miséricordieux*” (Lc 6, 36), w: *Sacra Pagina Miscellanea Biblica Congressus Internationalis Catholici de Re Biblica* (Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium XII—XIII), red. J. Coppnes — A. Descamps — E. Massaux, Paris — Gemloux 1959, 150—162 przeprowadza krótką analizę filologiczną pojęcia miłosierdzia w oparciu o słowo *oiktirmōn*; D. Hill, *On the Use and Meaning of Hosea VI, 6 in Matthew's Gospel*, NTS 24 (1978) 107—119; J. Kudasiewicz, „*Miłosierdzia chcą a nie ofiary*” (Oz 6, 6; Mt 9, 13; 12, 7), w: *Powołanie człowieka 4*, Poznań — Warszawa 1975, 123—143; tenże, *Miłosierdzie w słowach*, art. cyt., 99—102; J. Czerski, *Miłosierdzie w przypowieści Mateusza o darowaniu długów* (18, 23—35), *Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego* (= STHOp) 7 (1979) 49—56; tenże, *Miłosierdzie w opowiadaniu Mateusza o Sądzie Syna Człowieczego „nad wszystkimi narodami”* (25, 31—46), STHOp 10 (1983) 49—64.

1. ÉLEOS — ELEÉO

W środowisku greckim pozabiblijnym grupa *éleos* — *eleēō* określa szerszą skalę uczuć: wzruszenie na widok zła, narzekanie, ubolewanie, współczucie, wyrozumiałość wobec biednych⁶. Uczucia wyrażone w tej terminologii korespondują zawsze z czynem, łączą się z gotowością działania, udzielania pomocy⁷. W terminologii jurystycznej *éleos* określa ideę przebaczenia i darowania kary⁸.

Środowisko greckie pozabiblijne mówi również o *éleos* bogów, wyrażając je w tych samych kategoriach, co miłosierdzie w relacjach społecznych. Bóstwa bowiem — w myśl ówczesnych pojęć — reagują podobnie jak ludzie. Ich uczucia są tak samo nietrwale jak uczucia człowieka, a swoje miłosierdzie okazują tym jednostkom, które żyją z nimi w przyjaźni⁹.

Treść *éleos* w środowisku greckim pozabiblijnym różni się we wielu aspektach od znaczenia tego słowa w Septuagincie.

W Septuagincie określenie *éleos* oddaje zasadniczo hebrajskie *hesed*, ale nie jest jego ekwiwalentem. Różnice pomiędzy obydwooma terminami dotyczą jednak cech drugorzędnych nieistotnych¹⁰.

Termin *eleēmosynē* w świecie greckim, pozabiblijnym wyraża liść i współczucie, natomiast w Septuagincie obok *dikaïosynē* tłumaczy *sedeq* i *sedeqah*.

Baza semantyczna *éleos* — *eleēō* występuje w Nowym Testamencie w trzech relacjach:

- 1) człowiek — człowiek;
- 2) Bóg — człowiek;
- 3) Chrystus — człowiek.

Do struktury pojęcia miłosierdzia w tej terminologii w relacji człowiek — człowiek wchodzi następujące elementy:

— idea relacji, odniesienia do drugiej osoby;

— miłosierdzie jest przede wszystkim czynem, co wymownie ilustruje przykład miłosiernego Samarytanina (Łk 10, 25—37; por. zwłaszcza w. 37 oraz Mt 18, 33 oraz Łk 16, 24);

— przedmiotem miłosierdzia jest osoba w krytycznej sytuacji materialnej lub duchowej, jaka nie może sobie sama pomóc (Łk 10, 37);

⁶ R. Bultmann, TWNT II, 474; A. Paul, *Die Barmherzigkeit der Götter im griechischen Epos* (Dissertationen der Universität Wien 32), Wien 1969, 5—12.

⁷ H. G. Liddell — R. Scott i inni, *A Greek — English Lexicon*, Oxford⁹ 1977 (= Liddell — Scott), 531.

⁸ L. Schmidt, *Die Ethik der alten Griechen*, Stuttgart — Bad Cannstatt 1964, 293n.

⁹ A. Paul, dz. cyt., 20. 38. 43. 62nn. 118.

¹⁰ H. Cremer, *Biblich — theologisches Wörterbuch der neutestamentlichen Gräcität*, Stuttgart 1923, 417.

— miłosierdzie stanowi normę określającą postępowanie moralne, wykreśla granice obowiązków (Mt 9, 13; 12, 7), jest jednym z trzech czynników umożliwiających współzycie społeczne (Mt 23, 23: „sąd, miłosierdzie, wiara”);

— przedmiot czynu miłosierdzia: przebaczenie (Mt 18, 33), zaspokojenie potrzeb materialnych (Łk 16, 24; por. Mt 25, 31—46) lub duchowych (por. Mt 25, 31nn), jałmużna (Mt 5, 7);

— miłosierdzie jest spełnieniem obowiązku (Mt 18, 33: *édei kai se eleēsai*; por. w. 34n).

Najbardziej jednak podstawową cechą grupy *éleos* — *eleēō* w odniesieniach społecznych jest skłonność do przyjęcia innym z pomocą, wyczulenia na potrzeby drugich¹¹.

W relacji Bóg-człowiek termin *éleos* występuje w ewangelii dziecięctwa Jezusa (Łk 1, 50. 54. 72. 78; por. Ga 6, 16). Treść tego terminu odpowiada hebrajskiemu *hesed*. Zawiera on aspekt łaski, dobroci, wierności. Jest to czyn Boga, który przychodzi człowiekowi z pomocą, ratuje go w nędzy i cierpieniu, przebacza grzechy i leczy. Kiedy Bóg okazuje swoje *éleos* objawia swoją wierność wobec Przymierza i obietnic¹².

W pismach pawłowych *éleos* Boga ma znaczenie historio-zbawcze i eschatologiczne (Rz 9; 11; 15). W okazywaniu swego *éleos* Bóg jest wolny, okazuje je więc komu chce (Rz 9, 16), zarówno tym, „których powołał spośród Judejczyków jak i spośród pogan” (Rz 9, 23—24). Miłosierdzie Boga objawia się i realizuje w osobie i dziele Jezusa Chrystusa (Rz 3, 21—31; Ga 2, 16). Paganie powinni więc słać Boga za miłosierdzie, jakie okazał im przez Jezusa Chrystusa (Rz 15, 9). Przedmiotem miłosierdzia jest przeznaczenie do chwały i udział w zbawieniu (Rz 9, 23nn), uzdrowienie (Fil 2, 27), pełnia dóbr duchowych (Ga 6, 16). Miłosierdzie Boga ratuje człowieka, doprowadza do początków wiary, ale dalszy udział w jego bogactwach jest uwarunkowany zmianą stylu egzystencji. Dlatego w Ga 6, 16 Paweł życzy miłosierdzia od Boga tym, którzy stali się „nowym stworzeniem”.

Doznane *éleos* jest dla Pawła i jego współpracowników motywem gorliwej działalności apostołowskiej (2 Kor 4, 1nn). W listach pawłowych określenie *éleos* występuje w zestawieniu z *agapē* (Ef 2, 4), *chāris* (Ef 2, 5), *eirēnē* (Ga 6, 16; por. 1 Tm 1, 2). Na uwagę zasługuje zestawienie *eirēnē kai éleos*, jakie wyraża „pełnię dóbr duchowych, która jest darem Boga, a nawet Nim samym”¹³.

¹¹ J. Czerski, *Miłosierdzie w przypowieści*, art. cyt., 53; tenże, *Sens etyczny i motywacja makaryzmów*, STHOp 9 (1981) 130. Por. Tenże, *Miłosierdzie w opowiadaniu o Sądzie*, art. cyt., 61—63.

¹² J. Kudasiwicz, *Miłosierdzie w słowach*, art. cyt., 99.

¹³ E. Szymanek, *List do Galatów*. Wstęp — Przekład z oryginału — Komentarz (PNT VI, 2), Poznań 1978, 118.

Osobną grupę samentyczną *éleos* — *eleéō* tworzą teksty, określające relację Chrystus — człowiek. W tej grupie tekstów zauważa się następujące cechy charakterystyczne pojęcia miłosierdzia:

- idea relacji;
- relacja Chrystus — człowiek jest przeniesieniem relacji Bóg — człowiek, inaczej: w Chrystusie objawia się miłosierdzie Boga;
- strony relacji są nierówne;
- niższość położenia człowieka określa jego krytyczna sytuacja duchowa lub materialna (grzech, opętanie, ślepota, głód);
- człowiek nie jest w stanie wyjść z tej sytuacji o własnych siłach;
- strony relacji muszą się widzieć i słyszeć, osobiste spotkanie;
- miłosierdzie jest czynem;
- inicjatywa miłosierdzia wychodzi od Chrystusa i jest ono aktem jego łaski;
- przedmiot czynu miłosierdzia: przebaczenie, powołanie do królestwa Bożego, włączenie do wspólnoty uczniów Jezusa, uwolnienie od złego ducha, uzdrowienie, nakarmienie¹⁴.

W grupie semantycznej *éleos* — *eleéō* brak w Nowym Testamencie relacji człowiek — Bóg, jaka zachodzi w Septuagincie (np. Oz 6, 6).

2. OIKTIRMÓS — OIKTÍRO

Grupę semantyczną *oiktirmós* — *oiktirō* wprowadzają tłumacze Septuaginty w miejsce hebrajskich określeń: *rhm* — *rahamin* — *hnn*.

Ta baza terminologiczna wywodzi się w środowisku greckim pozabiblijnym od słowa *oiktos*. *Oiktos* oznacza początkowo skargę na widok nieszczęścia, zwłaszcza wobec śmierci, z czasem również wszelki rodzaj ubolewania, uczucie miłosierdzia. Ogólnie *oiktos* jest określeniem postawy pozytywnej, ogólnie przyjętej w życiu codziennym¹⁵.

Od *oiktos* pochodzi *oiktrós* o znaczeniu: godny litości lub ubolewania. W wyniku dalszej ewolucji słowotwórczej powstaje: *oiktirō* i *oiktirmōn*. Grupa semantyczna *oiktirmós* — *oiktirō* ma znaczenie synonimiczne w stosunku do bazy terminologicznej *éleos* — *eleéō*¹⁶.

W Septuagincie grupa słów *oiktirmós* — *oiktirō* jest bliska znaczeniowo pojęciom hebrajskim, jakie wyraża baza semantyczna *hnn* — *hesed*, ale posiada inną strukturę treści. Podstawowe znaczenie grupy *oiktirmós* — *oiktirō* w Septuagincie zbliża się do znaczenia, jakie ta

¹⁴ J. Czerski, *Miłosierdzie wobec grzeszników w ewangelii Mateusza*, STHOp 11 (1984) ... (w druku).

¹⁵ A. Paul, dz. cyt., 16—17.

¹⁶ J. Czerski, *Miłosierdzie w ewangelii św. Mateusza*. Studium semantyczno-egzegetyczne, Opole 1986 (w druku).

grupa posiada w terminologii hellenistycznej, pozabiblijnej i wyraża litość oraz miłosierdzie.¹⁷

W Nowym Testamencie do tej grupy semantycznej należą: *oiktirmós* — *oiktirmōn* — *oiktirō*. Terminologią tą posługuje się Łukasz i Paweł. Podstawowe znaczenie wskazuje na miłosierdzie, współczucie, litość. Podmiotem miłosierdzia jest Bóg (Rz 9, 15; 12, 1; 2 Kor 1, 3; Jk 5, 11) lub człowiek (Flp 2, 1; Kol 3, 12). Miłosierdzie Boga jest dla człowieka modelem do naśladowania w relacjach społecznych: „Bądźcie miłosierni (*oiktirmones*) jak i Ojciec wasz jest miłosierny (*oiktirmōn*)” (Łk 6, 36)¹⁸.

3. SPLAGCHNON — SPLAGCHNIDZOMAI

Grupa semantyczna *splágchnon* — *splagchnídzomai* jest słabo reprezentowana w Septuagincie, a jej hebrajskie odpowiedniki można ustalić tylko w niewielu przypadkach.

W środowisku greckim pozabiblijnym występuje na ogół termin *splágchna*, a jego znaczenie ulegało szybkiej ewolucji, której poszczególne fazy można by tak przedstawić:

- 1) wnętrzości zwierząt ofiarnych;
- 2) uczyty ofiarne;
- 3) wnętrzości człowieka (od V w. przed Chr.);
- 4) łono matki — biodra — dziecko, które pochodzi z łona matki;
- 5) siedziba namiętności (gniewu, miłości itp.);
- 6) serce jako centrum doznań osobowych i uczuć.

Znaczenie miłosierdzia wprowadza dopiero judaizm i Septuaginta (por. Prz 12, 10)¹⁹.

Od rzeczownika *splágchna* wywodzą się dwa znaczenia czasownika *splagchnídzomai*: spożywać wnętrzości, z wnętrzości prorokować. W greckim środowisku pozabiblijnym czasownik ten nie posiada sensu przenośnego²⁰.

Znaczenie bazy semantycznej *splágchna* — *splagchnídzomai* w Septuagincie kształtowało się pod wpływem środowiska hellenistycznego, ale zostaje wzbogacone o cechę miłosierdzia²¹.

W judaizmie hellenistycznym *splágchna* zawiera następujące niuanse: wnętrzości człowieka jako siedlisko uczuć, centrum ludzkich uczuć i doznań, głębia i siła doznań osobowych, współczucie, siedlisko miłosierdzia.

Mniejszy zakres znaczeń posiada natomiast czasownik *splagchní-*

¹⁷ Tamże.

¹⁸ H. Balz — G. Schneider, EWNT II, 1234.

¹⁹ H. Köster, TWNT VII, 548n; Liddell — Clitt, 1628.

²⁰ H. Köster, j.w.

²¹ Prz 17, 5 jest jedynym miejscem w Starym Testamencie, gdzie *splagchnídzomai* wyraża miłosierdzie.

dzomai: poruszenie uczuciowe, usposobienie, jakie stanowi bazę czynu miłosierdzia. Oryginalne jest wyrażenie *splágchnon Kyriou* (TestNef 4, 5), gdzie po raz pierwszy określenie *splágchnon* odnosi się do Boga²².

W Nowym Testamencie czasownik *splagchnídzomai* zachodzi w trzech przypowieściach Chrystusa. Podmiotem tego czasownika jest pan niemilosiernego sługi (Mt 18, 23nn), miłosierny Samarytanin (Łk 10, 30nn) i ojciec syna marnotrawnego (Łk 15, 11nn). Czasownik ten w wymienionych przypadkach jest rozstrzygającym motywem działania dobroczynnego.

Najczęściej jednak podmiotem *splagchnídzomai* w Nowym Testamencie jest Chrystus, który przejmując się ludzką biedą i spieszy człowiekowi z konkretną pomocą. W Mk 6, 34 i par. miłosierdzie Jezusa, określone tym terminem jest motywem nakarmienia pięciu tysięcy ludzi, a w Mk 8, 2 — czterech tysięcy. Chrystus lituje się następnie nad tłumem pozbawionym pasterzy (Mt 9, 36), nad matką która utraciła jedynaka (Łk 7, 13) i nad chorymi (Mk 1, 41; Mt 20, 34). Termin *splagchnídzomai* odniesiony do Jezusa ma znaczenie mesjańskie²³. C. Spię uściśla nowotestamentalne znaczenie tego czasownika twierdząc, że wyraża on przede wszystkim uczucie głębokiego wzruszenia²⁴.

Rzeczownik *splágchna* występuje w listach św. Pawła (2 Kor 6, 12; 7, 15; Flp 1, 8; Kol 3, 12; Flm 7. 12. 20) w znaczeniu siedliska serdecznego pragnienia wspólnoty z innymi osobami, pozytywnego zwrócenia się do drugich. Jest również metaforą serca. Termin *splágchna* nabiera sensu współczucia, litości i miłosierdzia w połączeniu z określeniami o znaczeniu synonimicznym, jak: *splágchna éléous* (Łk 1, 78), *splágchna kai oiktirmoi* (Flp 2, 1)²⁵.

Baza semantyczna *splágchna* — *splagchnídzomai* posiada wiele cech wspólnych z grupą terminologiczną *éleos* — *eleēō*. Te wspólne cechy, to:

- idea relacji;
- nierówność stron;
- krytyczne położenie;
- osoba znajdująca się w krytycznej sytuacji nie może sobie sama pomóc;
- idea czynu;
- spontaniczna skłonność ku drugiemu.

Do oryginalnych aspektów tej grupy semantycznej należy zaliczyć:

- położenie akcentu na uczuciu;

²² H. Köster, TWNT VII, 552n.

²³ N. Walter, EWNT III, Stuttgart itd 1983, 633—634.

²⁴ *Notes de lexicographie néo — testamentaire* (Orbis Biblicus et Orientalis 22), II, Freiburg — Göttingen 1978, 814: „le sens exact est: 'il ressentit une viscerale compassion'”.

²⁵ N. Walter, EWNT III, 635—636.

— funkcję prośby w obudzeniu miłosierdzia (por. Mt 18, 32b);
 — ideę miłosierdzia jako uczucia opozycyjnego do gniewu (por. Mt 18, 34).

Podstawowe znaczenie bazy semantycznej *splágchna* — *splagchnídzomai* sprowadza się do postawy życzliwości, skłonności do drugich. Na tym podstawowym znaczeniu bazuje cała panorama aspektów.

Przedmiotem czynu, wypływającego z postawy określonej czasownikiem *splagchnídzomai* jest: przebaczenie, wprowadzenie do królestwa Bożego, pouczenie, egzorcyzm, uzdrowienie, zaspokojenie głodu²⁶.

Semantyka nowotestamentalnego pojęcia miłosierdzia zawiera całą panoramę znaczeń, jakie składają się na treść tego pojęcia.

W grupie terminologicznej *éleos* — *eleō* podstawowe znaczenie oscyluje pomiędzy aspektami: współczucie, litość, pomoc płynąca ze współczucia, dobroć, miłość, łaska²⁷.

Grupa *oiktirmós* — *oiktirō* bardziej akcentuje miłosierdzie jako litość i współczucie, pobudzające do czynu. W tej terminologii podmiotem miłosierdzia jest zasadniczo Bóg²⁸.

Wreszcie rodzina semantyczna *splágchnon* — *splagchnídzomai* określa uczucie litości i współczucia jako uczucie delikatne i bardzo intymne. Jest ono motorem dobrego czynu.

Wszystkie trzy grupy semantyczne mają dwie cechy wspólne:

- 1) miłosierdzie jest uczuciem litości, współczuciem, będącym reakcją na nędzę, krytyczną sytuację człowieka;
- 2) uczucie litości prowadzi do czynu, wyraża się w akcie czynnej pomocy.

Nysa

KS. JANUSZ CZERSKI

²⁶ J. Czerski, *Miłosierdzie w ewangelii św. Mateusza*, dz. cyt.

²⁷ F. Staudinger, EWNT I, 1047—1051.

²⁸ J. Dupont, „*Soyez parfaits*”, art. cyt., 155.

Ks. Andrzej Kowalczyk

WPŁYW HEKSATEUCHU NA DOBÓR PERYKOP W CZĘŚCIACH NARRACYJNYCH EWANGELII MATEUSZA

Kompozycja Ewangelii Mateusza nie przestaje być problemem przyciągającym uwagę biblistów i przedmiotem rozlicznych hipotez. Nic dziwnego, wiele jej elementów wskazuje, że jest starannie przemyślana i że kryje w sobie jakąś myśl przewodnią, a jednocześnie trudno tę myśl odgadnąć. Niektórzy sądzą, że nawet jest to niemoż-